

Maandjournaal

Nico Lemmens

No. 97, Januari 2025

Boekentip van de Maand

In dit smakelijke boek schetst Kustaw Bessems een route naar een overheid die er voor burgers is, in plaats van andersom.

Want het beeld van Nederland als land waar alles tot in de puntjes geregeld is, ligt aan diggelen. Denk aan het Toeslagenschandaal, de gaswinning en uitwassen in de jeugdzorg. Het wantrouwen woekert en extremisme laait op.

Hoe kon dit gebeuren? En vooral: hoe krijgen wij Nederlanders een bestuur dat wel voor iedereen werkt? Want dat hebben we hard nodig om weerbaar te zijn in een onzekere wereld.

Aan experts met goede ideeën vraagt Bessems hoe we vooruitkomen. Hij duikt in de meestal onzichtbare wereld van ambtenaren, die soms haast net zo bekneld raken in het systeem als de mensen die ze moeten helpen. Maar hij treft daar ook getalenteerde idealisten, waardoor er misschien meer de goede kant op gaat dan ooit. En er blijkt veel te zijn dat wij burgers zelf kunnen doen. Zijn interviews zijn te horen op zijn podcast *Stuurloos*.

Enkele citaten

Nederland heeft een wildgroei aan handhavers die inbreuk maken op grondrechten zonder dat daar goed toezicht op wordt gehouden. Ze posten voor huizen of vallen onaangekondigd binnen om te kijken of iemand wel terecht bijstand ontvangt. Ze laten algoritmen op fraude jagen of gebruiken kentekenherkenning om te controleren of iemand belasting heeft betaald. Het bestuur mag dat vaak naar eigen inzicht doen, hoogstens corrigeert de rechter achteraf een beetje.

In zijn boek *Onze Constitutie* wijst Voermans erop dat de manier waarop onze staat is ingericht veel wantrouwen tegen het volk ademt: 'Welke democratie kent zo veel ongekozen oppassers als de Nederlandse? Lokale volksvertegenwoordigers worden bewaakt door benoemde burgemeesters en commissarissen van de Koning, de direct verkozen Tweede kamer wordt in balans gehouden door een indirect verkozen Eerste Kamer. Het land wordt in naam geleid door een erfelijk monarch, het hoogste adviesorgaan – de Raad van State – wordt bezet met door de regering benoemde staatsraden, de belangrijkste polderinstituten, die bepalend zijn voor ons sociaal-economisch leven, zitten vol mensen die door hun (vaak kleine) achterban worden gekozen of door de regering benoemd.'

Van een inspirerende aanhef bij de Grondwet is het ook nooit meer gekomen. Niks 'we the people'.

Het ontbreken van aansprekende taal is niet de voornaamste reden dat onze Grondwet een wat kwijnend bestaan leidt. Ook niet dat die is ontstaan in een tijd met een machtige koning. De hoofdreden is dat we de Grondwet in de praktijk nauwelijks gebruiken. De meesten van ons mogen dat ook helemaal niet. In de Grondwet staat dat de rechters in Nederland niet

mogen beoordelen of gewone wetten, gemaakt door de regering en de Kamer, met de Grondwet in strijd zijn. In andere landen mag dat wel.

Wij schenken onze politici veel vertrouwen, we gaan er zelfs van uit dat zij zich zullen houden aan de regels die hun gedrag ten opzichte van ons moeten insnoeren. In feite houden ze zo toezicht op zichzelf.

Het idee is dat dat goed zal gaan, omdat Nederland nu eenmaal een sterke liberaal-democratische cultuur heeft. We zijn overtuigd van onze eigen voortreffelijkheid. Wat de Amerikanen hardop zeggen ('the greatest country on earth'), is hier een impliciete aanname. Er bestaat zoiets als Nederlands exceptionalisme.

Volgens onderzoek van de Universiteit van Amsterdam uit 2023 vindt een meerderheid van de PVV- en VVD-kiezers dat het goed is voor Nederland wanneer een sterke leider in de regering zit, 'zelfs als de leider de regels buigt om dingen gedaan te krijgen'. CDA-, BBB- en NSC-kiezers scoren ook hoog op deze vraag.

Een jaar eerder nam het Verwey-Jonker Instituut waar dat 37 procent van de kiezers vindt dat 'regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al staan wetten dat niet toe. Leg specifieke thema's voor en de autocratische neigingen nemen toe.

We zijn geen volk van revoluties. Onze bestuurders voelen meestal (net) op tijd aan hoe de wind waait – al dan niet door revoluties elders – en bewegen dan mee. Zo ging het met de Grondwet van 1848. Zo ging het met de emancipatiebewegingen in de jaren zestig. En na zo'n pragmatische tournure sloffen de meesten van ons weer een poosje achter de leiders aan.

'Die traditie heeft ermee te maken dat we al eeuwen een land van minderheden zijn,' zegt Wim Voermans. Hij wijst erop dat er al sinds 1918 gemiddeld tien fracties in de Tweede Kamer zitten. 'Toch hebben we slagvaardig bestuur ontwikkeld. En dat hebben we gedaan door onze bestuurders op het schild te heffen. We praten door en door over een probleem en geven de oplossing op een gegeven moment over aan zo'n bestuurder en die moet het gaan doen, boven de partijen staand. Bestuurders hebben daardoor bij ons altijd al veel aanzien gehad vergeleken met volksvertegenwoordigers.'

Dat blijven praten, waar Voermans het over heeft, noemen we polderen. Het is dus niet simpelweg 'de helft plus één' die beslist. Polderen duurt lang, maar er komt vaak een oplossing uit met veel draagvlak. De bestuurders die die oplossingen mogen uitvoeren, scoren bij het volk. Liefst, zegt Voermans, 'moeten die een beetje ernstig kijken, pragmatisch zijn, eenvoudig zijn, deskundig, ervaren, ingetogen'.

In 2018 heeft Johan Remkes een staatscommissie geleid die vaststelde: 'dat de rechtsbescherming ontbreekt voor de burger die zich erover beklagt in zijn grondwettelijke rechten te worden aangetast wanneer de wet eenmaal in werking is getreden. Wanneer pas dan blijkt dat (de toepassing van) de wet in strijd is met de Grondwet, is de rechter niet bevoegd om rechtsbescherming te verlenen. Alleen de wetgever zelf kan ingrijpen wanneer hij tot het inzicht is gekomen dat zijn eerdere beslissing onjuist is geweest of gebleken.'

Waarborgen danken we aan internationale verdragen, zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Nederlandse rechters mogen Nederlandse wetten niet toetsen aan de Nederlandse Grondwet. Ze mogen slechts toetsen aan internationale verdragen.

Wim Voermans wijst op een andere, meer sluipende dreiging: ministers, burgemeesters, wethouders en andere bestuurders die te machtig worden ten opzichte van de volksvertegenwoordiging en dus te veel macht krijgen over ons.

Voermans maakt zich zorgen dat het evenwicht zoek is. Als de bestuurders de macht kapen is het afgelopen met de aansluiting van de bevolking bij hun bestuur. En die disbalans heeft zich volgens hem inmiddels volop geopenbaard, het duidelijkst in de Rutte-jaren vanaf 2010. Hij vindt zich op over de creatie van een bijna permanent crisisbestuur dat uit vermeende nood de volksvertegenwoordiging en dus de Grondwet mag passeren.

Voermans: 'De omgang met de Grondwet is ongelooflijk los. Onze Grondwet zegt: als een Kamerlid iets vraagt, moet je informatie geven. Rutte zei zonder met de ogen te knippen: intern beraad hoeven we niet te delen, eigenlijk geldt dat voor alles wat geen besluit is. Dát is die Rutte-doctrine. Dat was echt nieuw en had geen enkele grond. Het staat haaks op het hele idee van de Grondwet. Je mag alleen weigeren als het geheim van de staat aan de orde is en dat moet je dan nog uitleggen ook.'

In westerse democratieën zien we de uitvoerende macht steeds sterker worden. Daar komt nog bij dat er sprake is van een ambtelijke overmacht tegenover het parlement dat volgens Voermans kampt met een braindrain. 'Het komt nog heel weinig voor dat Kamerleden twee termijnen volmaken. En ze hebben bijna geen ondersteuning.'

Mijn huidige zoektocht naar een beter bestuur begon met ontsteltenis over het overheidsoptreden in de coronacrisis. Op elke constructiefout in ons landsbestuur, op alle lelijkheid kwam toen een onbarmhartig fel licht te staan. Soms had ik moeite te geloven wat zich voor mijn ogen afspeelde.

O ja, er is nog zo'n geliefde uitdrukking: 'Achteraf is het makkelijk praten'. Of de charmante variant: 'Van achteren kijk je de koe in de kont.' Dooddoeners als deze zijn niet onschuldig. Ze saboteren elke vorm van reflectie. Dat verklaart de populariteit van de dooddoener onder belanghebbenden. Neem de hoogste ambtenaar op het ministerie van Volksgezondheid ten tijde van corona, Erik Gerritsen, die in een interview met De Correspondent in 2021 zei niet te verwachten dat toekomstige evaluaties rekening zouden houden met de beperkte kennis die beschikbaar was op het moment van handelen. Waarmee hij bij voorbaat elke beoordeling diskwalificeerde die verantwoordelijken niet zou sparen.

Als je niet kunt evalueren tijdens de crisis omdat het te veel stoort en niet na afloop omdat het dan te makkelijk praten is, dan kan het nooit. Dat lijkt me onhandig.

Tijdens corona stelden politici zich op als woordvoerders van 'de deskundigen'. Als het OMT iets waarschijnlijk achtte, dan nam het kabinet dat over als absolute waarheid. Soms zei premier Rutte in een Kamerdebat dat hij persoonlijk iets anders wilde dan 'de deskundigen', maar dat hij zich toch maar naar hun oordeel voegde. Als Jaap van Dissel, de voorzitter van het aan het RIVM gekoppelde Outbreak Management Team (OMT) en de topadviseur van het kabinet, een al te lastige vraag kreeg, zei hij: ik ben maar adviseur, u moet bij de beleidsmakers zijn. Als bewindslieden met hun mond vol tanden stonden, wezen zij terug naar de adviseurs.

De Onderzoeksraad voor Veiligheid (die de aanpak in opdracht van het kabinet tegen het licht moest houden), schetst hoe het hoort te gaan bij een nationale crisis: de premier moet de teugels ferm in handen nemen en een commissie voorzitten van de meest betrokken bewindslieden. Die kunnen zich eventueel laten adviseren, maar de besluitvorming moet hier plaatsvinden. In zo'n scenario is het ondenkbaar dat het OMT de prominente rol krijgt die het bij ons heeft gehad.

Maar Rutte, zo lezen we in de evaluatie, zette deze stap nooit. Hij liet het initiatief bij De Jonge. En hij stond toe dat bij de ministeriële commissie zo veel mensen aanschoven of meedachten, dat niemand het overzicht meer had. Vervolgens ging hij met kleine, wisselende gezelschappen informele overleggen voeren in het Catshuis, waardoor nog

minder ambtenaren en diensten snaptten wie waar de leiding over had en wie nu waarvoor verantwoordelijk was. Hij zocht het comfort van de informele invloed op. De anderen hebben het meeste werk voor hem gedaan en de klappen voor hem opgevangen. Duikgedrag.

Toch zien we hier ook iets in werking dat groter is dan Rutte: het idee dat er apolitieke 'beste oplossingen' zijn voor problemen, aangeleverd door wetenschappers en experts. Dat is altijd al een droombeeld geweest. Want nadat je kennis hebt opgedaan en adviezen hebt ingewonnen, houd je steevast onbekenden over, onzekerheden en strijdige belangen die je moet afwegen. Dat kan alleen op grond van waarden en dat is puur politiek.

Het kabinet deed niettemin alsof zijn keuzes werden ingegeven door 'de wetenschap'. En OMT-voorzitter Van Dissel tooide zich ook graag met dat aureool. Maar het OMT bedreef geen wetenschap. OMT-adviezen bestonden – zeker in het begin – uit opvattingen van vooraanstaande deskundigen op specifieke deelgebieden en van enkele zorgbestuurders en voorzitters van beroepsverenigingen. Ook iets waard, maar een stuk dunner dan 'wetenschap'. En door de status zo te overdrijven, maakte het ineens buitenproportioneel veel verschil wie er toevallig op dat moment in de tijd op een OMT-stoel terecht was gekomen.

Van Dissel zat in de geheime sessies in het Catshuis met bewindspersonen te praten over het beleid. Dat leek wel een soort ministerraad, behalve dan dat de ministerraad moet worden genotuleerd en deze bijeenkomsten niet. Voor ons aan de buitenkant was niet meer te zien wie nou waar verantwoordelijk voor was.

Als een deskundige zich écht onafhankelijk opstelde, dan zwaaide er wat. Al had hij nog zo gelijk. Ook al lijkt het nu absurd, maar het OMT was er aanvankelijk heel erg tegen dat veel mensen zich zouden testen op corona. Toen Alex Friedrich, een arts-microbioloog in het UMCG in Groningen had gebeld met collega's in Italië, begreep hij al snel hoe onmisbaar testen zouden worden. Onder zijn leiding werden de zorgverleners in de noordelijke provincie op grote schaal getest, wat hem op een standje kwam te staan van minister De Jonge die vond dat er met testen zuinig moest worden omgesprongen. Later bleek dat daar geen enkele reden voor was.

En zo zie je nog een euvel dat wijdverbreid is binnen de overheid: gebrek aan georganiseerde – en daarmee welkome – tegenspraak. Het maffe is, hoofdrolspelers zelf merken dit nooit. Die denken: we hebben toch al volop goede discussie onder elkaar?

Dat is niet uniek voor het OMT. We kennen die van politie en justitie, waar tunnelvisie tot gerechtelijke dwalingen heeft geleid. Uit evaluaties van vorige crises had geleerd kunnen worden dat tunnelvisie altijd op de loer ligt.

Er kwam iets karakteristieks aan het moderne Nederlandse bestuur aan het licht: alles is gericht op efficiëntie en dat pakt juist inefficiënt uit. Er worden geen voorraden aangelegd, er wordt niet in eventualiteiten gedacht, want dat is verspilling. We hoeven ook niets zelf te maken, we vertrouwen op de vrije markt en we halen alles zo goedkoop mogelijk uit het buitenland.

Het efficiëncydenken nam krankzinnige vormen aan. Toen aan het begin van de zomer van 2020 het aantal besmettingen even was teruggelopen – er was nog geen vaccin, elk moment kon het weer misgaan – stuurden de GGD's werknemers meteen naar huis, want anders zaten die maar 'duimen te draaien'.

Als besluitvorming verloopt zonder politieke weging van waarden, op grond van onweersproken adviezen door een selecte groep experts en zonder veel voeling met de praktijk, dan is die besluitvorming ook weer extra gevoelig voor beeldvorming in de media en

gelobby. De beeldvorming en het gelobby kunnen dan ten onrechte worden aangezien voor maatschappelijke signalen van betekenis.

Met een verontrustende vanzelfsprekendheid werd inbreuk gemaakt op grondrechten. Vaak buiten de Kamer om, op grond van noodverordeningen, en zelfs buiten de ministerraad om – zie de Catshuisoverleggen. De Wet Openbaarheid van Bestuur werd opgeschort, waardoor media hun controlerende taak niet goed konden uitvoeren. Veel te losjes opperde de een een vaccinatieplicht (de VVD in de Tweede Kamer), de ander handhaving achter de voordeur (de burgemeester van Doetinchem) en een derde een mondkapjesplicht zonder wettelijke basis (de burgemeester van Rotterdam).

Het leek wel alsof de overheid slechts twee standen had. De eerste was: zoek het maar uit. De tweede was: we meppen je met dwang, plichten en straf in het gareel. Dat was, anders dan Ruttes lieve woorden over ons landje suggereerden, hoe de overheid echt tegen ons aankeek.

Wat niet hielp was dat prominente vertegenwoordigers van de overheid de eigen maatregelen ondergroeven. Toenmalig minister Grapperhaus was daarvan het symbool. Het ergste kwam nadat hij was betrappt. Eerst ontkende hij. Toen schoof hij de schuld af op ongehoorzame gasten. En toen hij niet meer anders kon, erkende hij in de Kamer droog snikkend zijn fouten. Hij maakte vervolgens een bedrag over aan het Rode Kruis ter waarde van twee coronaboetes. Een som die wél pijn doet bij gewone mensen, maar niet bij hem. En de mensen die echte boetes kregen, hielden daar ook nog een strafblad aan over. Maar nu kwam het: na kritiek daarop, werden de regels ineens aangepast. Grapperhaus beloofde dat voortaan niemand een strafblad meer zou krijgen! Rutte deed intussen voor Grapperhaus een beroep op de 'Nederlandse waarden van mildheid en genade'.

Veel mensen willen niet meer aan de coronaperiode terugdenken. En áls erop wordt teruggekeken, zit het denken meestal vast in een tegenstelling tussen zorg aan de ene kant en de rest van de maatschappij daartegenover. Deels stonden die op gespannen voet, maar dat schema is al te simpel. Er was een veel groter gezamenlijk belang dan de benadering van het kabinet deed voorkomen. De nuance dat er een betere optie was geweest die ons ook nog eens zulke lange, zware lockdowns had bespaard, ontbreekt.

Volgens Chantal Rovers, hoogleraar Infectieziekten in Nijmegen, had best veel door kunnen gaan met onder andere mondkapjes, testen voor bijeenkomsten – zeker als er kwetsbare mensen waren -, het beperken van de groepsgrootte, beter ondersteunen van isolatie en quarantaine, thuiswerken en ventilatie. Als het maar meteen was gebeurd toen de besmettingen laag waren en als er maar consequent over was gecommuniceerd. Vaccinaties hadden daarna, zodra die beschikbaar waren, de kans om in het ziekenhuis terecht te komen flink verkleind. We zouden minder klem hebben gezeten.

De coronacrisis was altijd een ramp geweest. Het was kiezen wat de minst slechte opties waren. Maar OMT en kabinet zijn er ook veelvuldig op gewezen, in de media en in de Tweede Kamer, dat er een betrekkelijk eenvoudige koerswijziging mogelijk was die én medisch én maatschappelijk beter was. Waarom ging het kabinet daar dan niet voor? Daar zijn meerdere verklaringen voor en ik kom zo op een buitengewoon cynische.

Het had te maken met factoren die ik al noemde: adviseurs die wel veel van virussen wisten, maar die niet getraind waren in crisismangement of communicatie. En tunnelvisie. Een luide stem uit het OMT was helaas uitgerekend Diederik Gommers, die de intensive care vertegenwoordigde. Als het aantal besmettingen keer op keer verdubbelde en je dus al kon zien aankomen dat het weer mis zou gaan, benadrukte hij de betrekkelijke rust in de ziekenhuizen en riep hij op te wachten met maatregelen. Een week nadat hij had lopen te sussen, riep Gommers dan ineens paniekerig om lockdowns.

Ernst Kuipers, die niet in het OMT zat, maar wel ook de hele tijd in de media kwam, gedroeg zich precies zo. Hij juichte ook stevast te vroeg.

Types als Gommers en Kuipers sloegen zo steeds meer draagvlak onder adviezen en maatregelen weg. Het leek wel alsof ze het begrip 'exponentiële groei' niet begrepen.

Het aanvankelijk gepredikte streven naar groepsimmunitet zorgde ook voor veel verwarring. We moesten niet besmet raken, maar ook weer wel. Of we moesten besmet raken in precies het goed tempo, zoiets. En dat iedereen, ook jonge en fitte mensen, kans hadden om slopende, langdurige klachten aan een besmetting over te houden, daar werd nooit op gewezen.

Er is nog een (weliswaar cynische) reden waarom het kabinet niet inging op alternatieve mogelijkheden, een reden die nog meer zegt over hoe er naar de burger werd gekeken. Ik citeer de Onderzoeksraad: 'Het kabinet veronderstelde dat de Tweede Kamer en de samenleving eerder of langer ingrijpen – ook bij een lagere ic-bezetting – niet zouden accepteren, zo blijkt uit interne documenten en interviews. Vanuit deze gedacht ontstaat pas draagvlak voor vergaande maatregelen wanneer de druk op de ic's hoog wordt.' 'Zichtbare urgentie' noemde het kabinet dat. Lees: veel slachtoffers en wanhopige zorgmedewerkers op tv.

De wetenschapstoets die in opdracht van de Kamer werd gedaan leverde het volgende op: doelen onduidelijk, onvoldoende uitwerking, geen gebruik van beschikbare kennis, financiële consequenties niet in kaart gebracht en vooral: geen plannen voor ernstige scenario's. Dat de regering het vertikt om scenario's uit te werken, is de reden dat Nederland bij elke crisis overvallen wordt, meent voorzitter van de raad Corien Prins.

Zeker 50.000 mensen stierven aan corona. Andere slachtoffers vielen door het zorginfarct. In 2023 stierven nog steeds 12.700 mensen meer dan normaal. Ter vergelijking: bij de grote griepgolven van 2015 en 2018 waren die getallen ruim vijfduizend en nog geen tweehalfduizend. In 2023 werden naar schatting 90.000 mensen ernstig beperkt door post-covid.

De meest confronterende en meest voor de hand liggende vraag wordt ontweken: hadden we kunnen voorkomen dat er zo veel slachtoffers vielen? Het antwoord kan nee zijn. Of: daar hadden we maatregelen voor moeten nemen die we niet hadden gewild. Misschien is het antwoord wel: we zitten er niet zo mee dat er mensen ziek werden en doodgingen, zeker niet als ze al kwetsbaar of oud waren. Het punt is: we hebben het er niet over gehad.

Voor ambtenaren zijn de consequenties van tegenspreken niet altijd dramatisch. Veel ambtenaren durven het ook best. Maar het doorzetten loont niet, ze houden er een slecht gevoel aan over. Onderzoekers van Avans Hogeschool bestudeerden meer dan honderd ervaringen van ambtenaren die tegen de keer in zijn gegaan. 'Uit onze analyse spreekt een sfeer van onmacht, ondoordringbare lagen, weerstand en over en weer onbegrip,' schrijven ze. Sommige ambtenaren hebben het gevoel dat hun de mond wordt gesnoerd. En: ze hebben niet het idee dat ze kunnen bouwen op hun leidinggevenden. Meldplekken die onafhankelijk zouden moeten zijn, beschermen het management. Ze hebben het gevoel dat ze collega's, leidinggevenden, de ambtelijke top of de minister moeten *pleasen*. Al dan niet subtiel worden ze gewezen op het belang van 'politiek-bestuurlijke sensitiviteit' of 'organisatie-sensitiviteit'. De term 'bestuurssensitiviteit' duikt op in allerlei vacatures van de Rijksoverheid. Het betekent zoiets als goed meebewegen met de organisatie. Geen golven veroorzaken, niet te veel moeilijke vragen stellen. Bert Hubert verzamelt zulke vacatures.

De wet van Hubert luidt: Wil je weten wat een organisatie echt aan het doen is, kijk dan naar de vacatures.

Meer dan in het verleden is er sprake van een wereldje op zichzelf. Dat geldt voor de politiek én de ambtenarij. Beide zijn een carrièrepad geworden. Vijftig jaar terug schoven geledingen van de samenleving vaker iemand die echt iets vond naar voren om dat in de Tweede Kamer te bepleiten. Een arts over volksgezondheid bijvoorbeeld.

Dat is nu inderdaad wel anders. Sinds eind jaren negentig is het aantal Kamerleden met een verleden als politiek hulpje van een Kamerlid of bewindspersoon sterk gestegen. In 2021 piekte het: 42 van de 150. Dus: bewindslieden die weinig ophebben met hun onderwerpen en op een 'carrièrepad' zitten. Roulerende topambtenaren die vooral worden gewaardeerd als ze de wensen van die politici 'erdoor' krijgen. Lagere ambtenaren van wie niet al te veel eigenwijsheid wordt gepruimd, omdat de bewindspersoon tegen slechte publiciteit moet worden beschermd. Een Kamer die niet de benodigde informatie krijgt om een gefundeerde belangenafweging te maken.

De overheid heeft zich de laatste jaren gemodelleerd naar grote bedrijven die steeds meer zijn gaan uitbesteden. Nu zijn ook ministeries stapeltjes contracten geworden, aldus voornoemde Hubert. Met forse afdelingen communicatie, hun marketeers. 'De trend heeft zich daar inmiddels zo ver doorgezet dat er onderdelen zijn die ik "tweedegraads onhandig" noem. Die hebben niet genoeg expertise meer om de nodige expertise in te huren. Ze weten niet genoeg meer van een onderwerp af om de goede vraag te stellen.'

Rijkswaterstaat had vroeger een ingenieursbureau dat goed kon praten met aannemers. Nu zitten er mensen die met de beste wil van de wereld goede wegen willen aanleggen, maar dat niet goed meer kunnen beoordelen.

Bessems besluit zijn boek met de volgende aanbevelingen:

Veranker en vier de rechtsstaat (les op school plus volksfeest graag).

Geef de burger meer rechten.

Geef de burger meer zeggenschap (voor én na een besluit, niet tussen kiezen)

Laat het idee los dat de overheid een soort bedrijf is.

Organiseer tegenspraak (moeilijk!).

Haal deskundigheid en verscheidenheid in huis (baan geven, minder inhuren).

Maak praktijkmensen vaker de baas (goed salaris niet vergeten).

Leef je in (kan niet zonder persoonlijke ontmoetingen, meer naar buiten gaan).

Beloon dienende leiders die een beetje enthousiast een beroep op ons doen.

Begin bij wat gemeenschappen zelf voor elkaar krijgen (is veel).

Laat de overheid dingen heel goed doen in plaats van heel veel dingen matig.

Doe vaker niets.

Leg de lat hoog (dus niet lager leggen).